

UOT 94**XX ƏSRİN 30-CU İLLƏRİNDƏ KONSTITUSİYA QANUNVERİCİLİYİNİN
YENİLƏNMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Xəyyam C.İSMAYILOV***

Ölkəmizin ictimai-siyasi həyatının indiki zamanında cərəyan edən proseslər konstitusiyaçılıq və suverenlik ideyalarının yaranması və inkişaf etdirilməsinin, eləcə də dövlətimizin yaxın tarixi keçmişindən başlayaraq işlənilib hazırlanmış və qəbul olunmuş əsas qanunlarının xüsusiyyətlərinin, onların məzmun və mahiyyətinin araşdırılması zərurətini ortaya qoyur. Azərbaycanda konstitusiya-hüquqi tənzimləmənin əhəmiyyətli hissəsini əhatə edən Sovetlər dövründə qəbul edilən İttifaq və respublika konstitusiyaları, demək olar ki, ölkənin siyasi-hüquqi inkişafının müəyyən varisliyini formalaşdırmış, müvafiq hüquq sahələrinin normativ əsasını təşkil etmişlər. Bütün bu konstitusiyalar sosialist hüquqi düşüncəsinə əsaslanırdı və sosializm dəyərlərini əks etdirirdi, lakin hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin özülünü təşkil edən ideyaların bir çoxu arxa plana keçirilmişdi. Məqalədə müqayisəli-tarixi, eləcə də sənədli analiz metodlarından istifadə edilməklə XX əsrin 30-cu illərində baş verən dövləti-hüquqi proseslər və onların konstitusiya qanunvericiliyinə təsiri məsələləri araşdırılır. Eyni zamanda həmin dövrdə qəbul edilən İttifaq və Respublika konstitusiyalarında təsbit edilən müddəaların bütövlükdə Azərbaycanın hüquq sisteminin yenilənməsindəki rolu açıqlıb göstərilir.

Açar sözlər: Azərbaycanda konstitusiya-hüquqi tənzimləmə, dövlət suverenliyi, inzibati-amirlik sistemi, demokratik mərkəziyyət prinsipi, siyasi ədliyyə

Giriş. Ötən əsrin 30-cu illərinin ortalarına doğru Azərbaycanın da daxil olduğu Sovetlər Birliyinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-hüquqi həyatında baş verən proseslər sürətli bir xarakter almışdı. Hələ bir qədər əvvəl bəyan edilmiş kollektivləşdirmə və sənayeləşdirmə tədbirləri nəticəsində ölkə miqyasında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu. Sosialist iqtisadi və sosial münasibətlərinin şəriksiz hökmranlığının təşəkkül tapması, sosialist təsərrüfat sisteminin möhkəmlənməsi nəticə etibarilə insan əməyindən istifadənin tamamilə dövlət strukturunun sərəncamına keçməsinə gətirib çıxardı. Yeni iqtisadi siyasət mexanizmlərinin məhdudlaşdırılması iqtisadiy-

* Bakı Dövlət Universitetinin Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi kafedrasının professoru, hüquq elmləri doktoru; xayyam-ismail@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-0766-3670

yatın tamamilə milliləşdirilməsi ilə nəticələndi. Bu məsələdə inzibati-amirlik sisteminin bütün sahələrdə formalaşması da az rol oynamırdı.

İnzibati amirlik sisteminin yaranması partiya-dövlət bürokratik aparatının və müəyyən sosial qüvvələrin maraqlarını ifadə edirdi və demək olar ki, tək hakimiyyətliliyin güclənməsinə, şəxsi hakimiyyət rejiminin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Bu sistemin başlıca əlamətləri qismində bütün siyasi sistemin əsas nüvəsi olan və öz əlində cəmiyyət və dövlət üzərində real hakimiyyəti cəmləşdirən partiyanın (partiya aparatının) mövcudluğunu; təhsil, elm, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət və s. kimi sosial-mədəni proseslərin üzərində dövlət idarəetməsinin olmasını; sənaye, kənd təsərrüfatı, maliyyə, nəqliyyat, tikinti sahələrində mərkəzləşdirilmiş, planlı dövlət idarəetməsini; ideologiyanın büsbütün dövlət inhisarına alınmasını; bütün ictimai təşkilatlar, o cümlədən də həmkarlar ittifaqları üzərində dövlət idarəetməsinin mövcudluğunu göstərmək olar. Bütün bunlar ənənəvi cəmiyyətin tipik ideokratik dövləti kimi xarakterizə olunan Sovetlər Birliyinin zəhmətkeşlərin arzuları, həqiqət və ədalətin zəfər çalması və s. kimi ifadələrlə hakimiyyətə legitimlik verən və “xoş niyyətləri” sərgiləyən ideallar yığımı ilə pərdələnirdi [3, 115].

Total hakimiyyət sisteminin formalaşdığı bu dövrdə partiya hakimiyyəti ilə dövlət aparatının hakimiyyəti sıx çulğalaşmışdı. Partiyanın rəhbərləri eyni zamanda rəhbər dövlət vəzifələrini tuturdular. Formalaşmış inzibati-amirlik sistemini ümumi şəkildə piramida kimi təsəvvür etsək, onun *üç əsas blokunun* mövcudluğunu görmək olardı. Birinci bloka əsas strateji qərarları qəbul edən ali səviyyə, ikinci, yəni orta struktura siyasətin konkretləşdirildiyi, icraçılara çatdırıldığı və təfərrüatların nəzarətdə saxlanıldığı aparat səviyyəsi, üçüncü, yəni aşağı struktura başlıca olaraq icra səviyyəsi aid idi. Həmin dövrdə bu sistem çərçivəsində ən başlıca rol repressiv orqanlar hesab edilən Dövlət Siyasi İdarəsi təşkilatı və Daxili İşlər Xalq Komissarlığına ayrılmışdı. 1934-cü ildə ittifaq miqyasında bu orqanların fəaliyyəti DİXX-da birləşdirilmiş və onun tərkibində dövlət təhlükəsizliyi, milis, daxili və sərhəd qoşunları, islah-əmək düşərgələri və məhbusların çalışdığı mədənlər, ağac tədarükü üzrə müəssisələr, nəhəng tikintilər və s. cəmləşdirilmişdi. Həmin ildə DİXX-ın nəzdində məhkəmədən kənar cəza tədbirlərinin tətbiqi üzrə fəaliyyəti həyata keçirməli olan orqan – Xüsusi müşavirlik təşkil olundu. Xüsusi müşavirlik inzibati qaydada beş ilədək islah-əmək düşərgələrində həbsə salmaq, həmçinin də beş ilə qədər sürgün və ya Sovetlər Birliyinin hüdudlarından kənara qovma kimi tədbirləri tətbiq etmək hüququna malik idi. Bütövlükdə isə inzibati-amirlik sisteminin dayaqları qismində partiya-dövlət aparatı, daxili işlər orqanları, ideoloji aparat (özündə kütləvi informasiya vasitələrini, habelə incəsənəti, ədəbiyyatı, maarifçilik sistemini, elmi dairəni və s. əhatə edirdi), ordu (baxmayaraq ki, müxtəlif çıxışların yatırıl-

ması üçün ondan çox az hallarda istifadə olunurdu) çıxış edirdi.

Ölkənin ictimai-siyasi həyatının müxtəlif sahələrində baş verən dəyişikliklər, xüsusən də yeni iqtisadi sistemin, idarəetmə metodlarının təşəkkül tapması, özəl sektorun ləğvi, cəmiyyətin eyni tipli sosial strukturunun, yəni fəhlə, kolxozçu kəndli və əməkçi ziyalı təbəqələrinin formalaşdırılması, “istismarçılar” adlandırılan zümrənin məhv edilməsi, ictimai münasibətlərdə dövlətin rolunun artması və s. kimi yeniliklər mövcud hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurətini yaratmışdı. İlk növbədə konstitusiyaya qanunvericiliyinin yenilənməsi, mövcud Konstitusiyaya müvafiq dəyişikliklərin edilməsi və daha sonra yeni Konstitusiyanın qəbulunun labüdlüyü ortaya çıxmışdı.

Azərbaycanda konstitusion dəyişikliklər və Sovetlər Birliyinin yeni qəbul edilən 1936-cı il Konstitusiyasının xüsusiyyətləri. Respublikanın sosial-siyasi və hüquqi həyatında gedən proseslərin nəticəsində səkkizinci Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tərəfindən 1935-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan Konstitusiyasına yeni dəyişiklik və əlavələr olunmuş, bununla da respublikanın dövlət quruculuğu və sosial-iqtisadi, mədəni-hüquqi sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər özünün konstitusion təsbitini tapmışdı. Dəyişikliyə görə, bəzi maddələr birləşdirilmiş, bəziləri çıxarılmış, bəzilərinə isə yeni müddəalar əlavə olunmuşdu. Nümunə üçün deyək ki, əvvəlki qaydadan fərqli olaraq yerli sovetlər üçün nümayəndəlik norması müəyyən edilmiş, həmin normanın seçicilərin və ya bütün əhalinin sayından asılı olaraq müəyyənləşdirilməsi AzMİK-ə həvalə olunurdu. Respublika xalq komissarlıqlarının strukturu və fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra maddələrə dəyişikliklər edilmişdi.

Konstitusiyanın 41-ci maddəsinə edilən əlavəyə görə, Xalq Komissarları Soveti yalnız Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı və AzMİK qarşısında deyil, həm də MİK-in Rəyasət heyəti qarşısında da məsuliyyət daşıyır və ona hesabatlıdır. Ali Məhkəmənin və Prokurorluğun AzMİK-in yanında fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutan 1931-ci il dəyişikliklərindən fərqli olaraq, 1935-ci ildə bu orqanların respublikanın ədliyyə xalq komissarlığı sisteminə təsis olunması müəyyən edilmişdi [3, 100-101].

Konstitusiyaya 1935-ci il dəyişikliklərin içərisində diqqəti çəkən ən mühüm məqam dövlət dili ilə bağlı idi. Belə ki, 1927-ci ildə Konstitusiyaya qəbul olunarkən 15-ci maddədə Azərbaycan vətəndaşlarının irqi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərliyi elan olunur və onların qurultayda, məhkəmədə, idarəetmədə və ictimai həyatda öz doğma dilindən sərbəst şəkildə istifadə hüququ tanınırdı. Yeni dəyişikliyə görə, həmin maddənin sonuncu hissəsi ayrıca müddəa şəklində verilir və göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR-də dövlət dili türk (Azərbaycan – X.İ.) dilidir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bu müddəanın Konstitusiyanın əvvəlki məzmununda ifadə edilmiş və respublikada bütün millətlərin bərabərliyini və heç bir millət üçün birbaşa və ya dolayı üstünlüyün müəyyən edilməsinin yolverilməz-

liyini bəyan edən konstitusion normalara, eləcə də “Kommunist Partiyasının Lenin milli siyasətinin əsas prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi” vurğulanaraq, növbəti – 1937-ci il Azərbaycan Konstitusiyasında 1956-cı ilədək dövlət dili ilə bağlı konstitusion-hüquqi göstəriş nəzərdə tutulmadı.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə hüququn digər sahələri üzrə də cari qanunvericiliyin dəyişdirilməsinin templəri olduqca yüksək idi və bu tendensiya özünü konstitusiya qanunvericiliyində də mütəmadi olaraq göstərirdi [3, 101].

Sovet cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər 1936-cı il dekabrın 5-də Sovetlər birliyinin XVIII Fövqəladə Sovetlər qurultayında təsdiq edilmiş SSRİ-nin Konstitusiyasında öz əksini tapdı. Məlum olduğu kimi, sovet cəmiyyətinin modernləşdirilməsi dövrü ölkə iqtisadiyyatında çoxukladrılığın ləğvi, əhalinin sinfi tərkibinin dəyişməsi, partiyanın cəmiyyətdəki rolunun durmadan gücləndirilməsi ilə səciyyələnirdi. Buna görə də yeni sosial-iqtisadi gerçəklikləri müvafiq əsas qanunda əks etdirmək zərurəti yaranmışdı. Bu Konstitusiyanın qəbulu üçün hələ 1935-ci ildə Konstitusiya komissiyası yaradılmış və onun ilk iclası 7 iyul 1935-ci ildə keçirilmişdi. Həmin iclasda Konstitusiyanın ayrı-ayrı fəsillərinin layihələrinin işlənilib hazırlanması məqsədilə bir sıra yardımçı komissiyaların yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi:

1. Konstitusiyanın ümumi məsələləri üzrə yardımçı komissiya; 2. İqtisadi yarımkomissiya; 3. Maliyyə yardımçı komissiyası; 4. Hüquq üzrə; 5. Seçki sistemi üzrə; 6. Məhkəmə orqanları üzrə; 7. Mərkəzi və yerli orqanlar üzrə; 8. Xalq təhsili üzrə; 9. Əmək üzrə; 10. Müdafiə üzrə; 11. Xarici işlər üzrə; 12. Redaksiya məsələləri üzrə [13, 293].

Müzakirələr zamanı diqqəti cəlb edən məqamlardan biri Konstitusiya layihəsində əks etdirilən bir sıra termin və anlayışlarla bağlı bəzi təkliflərin edilməsi ilə bağlı idi. Belə ki, “kəndli” sözünün “kolxozçu” və ya “sosialist əkinçiliyinin zəhmətkeşi” sözləri ilə əvəz olunması təklifinə münasibətdə bunun yolverilməz olduğu qeyd edilmiş və bu mövqe onunla əsaslandırılmışdı ki, kəndlilərin içərisində kolxozçulardan başqa xeyli sayda qeyri-kolxozçular da vardır. Digər tərəfdən, kəndlilərin əksəriyyətinin kolxoz təsərrüfatına cəlb olunması onları kəndlilikdən çıxarmırdı. Onların həm şəxsi təsərrüfatı, həm də şəxsi həyatı və s. qalmaqda davam edirdi. Üçüncü bir tərəfdən, bu ifadə dəyişdirildiyi təqdirdə, o zaman “fəhlə” termini də “sosialist sənayesinin zəhmətkeşi” ifadəsi ilə dəyişdirilməli olardı [14, 68-69].

Digər maraq doğuran bir təklif Konstitusiya layihəsinin 17-ci maddəsinin mətninə edilən düzəlişlə bağlı idi. Burada müttəfiq respublikaların İttifaqın tərkibindən çıxmaq hüququnun “köhnəlməsi” və ya praktiki baxımdan tətbiq olunmaması nöqtəyi-nəzərindən layihədən onun çıxarılması təklif olunmuşdu ki, həmin təklifin qəbul olunmaması ilə bağlı mövqe bu maddənin SSR İttifaqının əsl könüllü xarakterə malik olmasını açıb göstərməsi ilə

əsaslandırılırdı. Təkliflərin içərisində muxtar respublikaların statusu ilə bağlı məsələ də mütəmadi qaldırılırdı. Belə ki, muxtar respublikaların tədricən təsərrüfat və mədəni inkişaf səviyyəsinə çatdıqca onların da müttəfiq respublikalara çevrilməsi müzakirə obyektinə çevrilmiş, lakin bir sıra səbəblərlə əlaqədar (məsələn, coğrafi baxımdan kənarında, sərhəd hüdudlarında yerləşməmə, əhalinin sayı, müvafiq respublikanın adını daşıyan millətin həmin ərazidə kompakt halında yaşaması və s.) ondan imtina edilmişdi. Ali Sovet Rəyasət heyətinə müvəqqəti qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi hüququnun verilməsi ilə bağlı təklif də geniş müzakirəyə səbəb olmuş, lakin qanunvericilik hakimiyyətinin (baxmayaraq ki, bu dövrdə hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi tanınmırdı) Ali Sovetə məxsus olması, həmin əlavənin Konstitusiyanın 40-cı maddəsi ilə ziddiyyət təşkil etməsi qeyd olunmuş, bir orqanın deyil, bir neçə orqanın qanunvericiliklə məşğul olması praktikasına son verilməsinin vacibliyi vurğulanmışdı.

Ümumən götürdükdə, İttifaq Konstitusiyasının müzakirəsində ölkənin yetkin əhalisinin yarısından çoxu iştirak etmişdi və müzakirələr zamanı irəli sürülən çoxsaylı təkliflərin, düzəlişlərin və əlavələrin əksər hissəsi ictimai quruluş, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları, seçki sistemi kimi məsələlərlə bağlı idi. Azərbaycan vətəndaşları da həmin müzakirələrdə fəal iştirak etmiş, Sovetlər, onların icraiyyə komitələri, deputat qruplarında, həmçinin də bilavasitə özlərinin yığıncaqlarında Konstitusiya layihəsinin müxtəlif maddələri üzrə üç mindən artıq təklif irəli sürmüşdülər [3, 120-121].

1936-cı il İttifaq Konstitusiyası və onun əsasında qəbul edilmiş müttəfiq respublikaların əsas qanunları üçün ilkin ümumxalq müzakirəsinin xüsusi prosedurunun tətbiqini əslində Sovet dövlətinin gerçək siyasi mifi hesab etmək olar. Çünki mütləqiyyət dövrünün siyasi quruluşu üçün ənənəvi olan “xalqa – rəy bildirmək gücü”, “monarxa – hakimiyyət gücü” kimi siyasi iştirak formasını burada əyani olaraq müşahidə etmək olardı. Lakin baxılan dövrdə bu formuladakı kollektiv monarxın yerini xalqın adından çıxış edən və cəmiyyətin dəyişdirilməsinin başlıca dövlət vasitələrini özünün ixtiyarında saxlayan hakim siyasi partiya tuturdu.

Konstitusiya sosializmin qələbəsinin təsbiti və bununla əlaqədar bir çox məsələlərlə yanaşı, ZSFSR-in ləğvini və bu federasiyanın tərkibinə daxil olmuş üç respublikanın – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın bilavasitə SSRİ-nin tərkibinə daxil olmasını müəyyən edirdi. Cənubi Qafqazın siyasi və iqtisadi həyatında Zaqafqaziya Federasiyasının mühüm rolu qeyd olunmaqla yanaşı, onun diyarda məskunlaşan xalqlar arasında milli sülhün bərqərar edilməsi və əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində, həmçinin üç respublikanın ərazisində sosialist quruculuğu sahəsində mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasındakı tarixi missiyasına diqqət çəkilmişdi. Sovetlər birliyinin tərkibinə artıq 7 deyil, 11 müttəfiq respublikanın daxil olması rəsmiləş-

dirildi. Beynəlxalq əlaqələr və xarici ticarət, dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi, planlaşdırma, maliyyə, inzibati-ərazi bölgüsünün dəyişdirilməsi, ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisə və idarələrin, nəqliyyat və rabitənin, bank, pul və kredit sisteminin idarəçiliyi, torpaqdan istifadənin, təhsilin və səhiyyənin əsas başlanğıclarının müəyyən edilməsi, İttifaq vətəndaşlığı, əmək, ailə və nikah, mülki, cinayət, prosessual qanunvericilik, məhkəmə quruluşu, amnistiya haqqında ümumi aktların qəbulu sahəsində İttifaqın səlahiyyəti genişləndirildi. Siyasi üstqurum sosializm iqtisadi bazisinə uyğunlaşdırıldı.

1936-cı il Konstitusiyası Sovetlər Birliyinin və eləcə də onun tərkibində olan federasiya subyektlərinin əvvəllər qəbul edilmiş konstitusiyalarında əks etdirilən prinsipləri özündə əks etdirir və bir qədər də inkişaf etdirirdi. Həmin prinsiplərə aşağıdakılar aid idi: sosializmin qurulması faktının bəyan edilməsi; sosialist demokratizmi; fəhlə sinfinin aparıcı rolu və onların əməkçi kəndli təbəqəsi ilə ittifaqı; cəmiyyətin siyasi sistemində kommunist partiyasının rəhbər rolu; xüsusi mülkiyyətin ləğvi və ölkənin vahid iqtisadi əsası qismində sosialist xalq təsərrüfatı sisteminin bərqərar olmasının vacib zəmini kimi istehsal vasitələri və alətləri üzərində ictimai sosialist mülkiyyətin təsdiqlənməsi; vətəndaşların seçki hüquqlarının bərabərliyi, birbaşa seçkilərin keçirilməsi qaydasının və gizli səsvermənin müəyyən edilməsi; çoxmillətli ittifaq dövlətinin formalaşması və inkişafının əsası kimi qəbul edilən proletar beynəlmillətçiliyi; ali hakimiyyət orqanı qismində əvvəllər fəaliyyət göstərən Sovetlər Qurultayının əvəzinə Ali Sovetin elan edilməsi; dövlət orqanlarının aşağıdan yuxarıyadək bütün sisteminin təşkili və fəaliyyətinin özülündə duran demokratik mərkəziyyət; sosialist qanunçuluğu və humanizm.

İttifaq münasibətləri sferasında Konstitusiya İttifaqın və respublikaların səlahiyyət çərçivələrini müəyyənləşdirirdi ki, bu da partiya mərkəziyyətçiliyi şəraitində olduqca şərti səciyyə daşıyırdı.

İkinci Sovet Konstitusiyası bir tərəfdən inzibati-amirlik sistemini təsbitləyir, digər tərəfdən isə Qərbi ölkələrinin gözündə demokratik dövlət imicini yaratmaq üçün çoxsaylı hüquq və azadlıqları, xüsusən də ümumi və bərabər seçki hüququnu, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyini, yazışma gizliliyini, dini ayinlərin sərbəst icra olunması, söz və yığıncaq azadlığı və s. nəzərdə tuturdu ki, bu da bir partiyanın diktatından xalq demokratiyasına keçidi ehtiva edirdi. Bəzi Avropa tədqiqatçıları da bu Konstitusiyanın mətnini qərbdəki oxşar mətnlərlə müqayisədə daha qabaqcıl hesab edirdilər və əsas qismində onu göstərirdilər ki, *“Konstitusiyanın mətnində yalnız dövlətin deyil, həm də cəmiyyətin əsaslandığı prinsiplər əks etdirilir və hakimiyyətin bütün səviyyələrdə təşkili ətraflı şəkildə müəyyənləşdirilir... Öz mahiyyəti etibarilə rejim əvvəlki Konstitusiyada müəyyən edildiyi kimi təsbitlənsə də, yeni cəhətlər də mövcuddur. Düşmən siniflər haqqında heç bir ifadə yoxdur, şəhər və kənd arasında ayrı-seçkiliyi ehtiva edən fərqlərə*

rast gəlinmir, bu tarixi qarşıqoymanın izləri formal da olsa çıxmışdır” [8, 199].

Lakin həmin dövrdə həyata keçirilən ölçüyəgəlməz repressiyalar bəyan edilən hüquq və azadlıqları fiksiyaya çevirirdi. Xüsusən də dünyada ən demokratik Konstitusiyaya kimi qələmə verilən bu ali qanunun vicdan azadlığı haqqındakı müddəaları özünün riyakarlığı ilə bütün pozitiv səciyyəli məsələləri arxada qoyurdu. Məsələ bundadır ki, Konstitusiyanın qəbulundan sonra başlanılan və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini, ələlxüsus da ziyalıları, din xadimlərini, özünün ümumbəşəri dəyərlərlə səsleşən fikirlərini bildirmək niyyətində olan hər kəsi əhatə edən qanlı repressiyalar həmin müddəaların nə dərəcədə “işləməsini” əyani olaraq nümayiş etdirirdi.

Qanunçuluq görüntüsü mövcud olsa da, praktikada qanunçuluğun məqsədəuyğunluqla əvəzlənməsi baş verirdi. Hətta vətəndaşların şəxsi hüquqlarının sıxışdırılması və pozulmasına mütəşəkkil formada, qanunvericilik aktlarında da rast gəlinirdi. Nümunə qismində göstərmək olar ki, kollektivləşdirilmənin gedişatında milyonlarla kəndli qolçomaqlarla mübarizə adı altında məhv edilmiş və sürgünə məruz qalmışdı. Azərbaycanın 1927-ci il Cinayət Məcəlləsinə “əksinqilabi təbliğat və təşviqatla” və “cinayətkar birliklərlə” mübarizə ilə əlaqədar bir sıra maddələr əlavə edilmiş və bu ad altında söz, mətbuat, yığıncaqlar, mitinqlər və nümayişlər azadlığı ləğv edilmişdi. İri şəhərlərdə qeydiyyat sisteminin tətbiqi insanları öz seçimi əsasında yaşayış yerini müəyyən etmək imkanlarından məhrum edirdi. Əcnəbi vətəndaşlarla nikaha daxil olmaq və ölkə hüdudlarından sərbəst surətdə çıxmaq qadağan olunmuşdu. Konstitusiyanın normalarının pozulmasını göstərən amillərdən biri də nəinki sırası vətəndaşların, həm də yüksək çinli məmurların, hərbiçilərin prokurorun sanksiyası (Konstitusiyaya uyğun olaraq belə sanksiyanın alınması məcburi idi) olmadan həbs olunması idi.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyada təsbit edilən hüquqlardan istifadə olunması cəmiyyətin və onun üzvlərinin siyasi mədəniyyətindən də asılıdır. Bir sıra hüquqlar, məsələn, müttəfiq respublikanın İttifaqın tərkibindən çıxma bilmək hüququ bəyan edilsə də, “məqsədəmüvafiq” hesab olunmurdu. Pulsuz səhiyyə xidmətlərindən istifadə etmək hüququnun pozulması o dövrdə hiddət yaradan hal olsa da, söz azadlığından istifadəyə cəhd etmə hamını heyrətləndirə bilirdi. Konstitusiyada milli quruluş xəttinin müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələ də prinsipial məqamlardan biri hesab olunurdu. Konstitusiyanın layihəsinin işlənilib hazırlanması zamanı millətlərin “dövlətsizləşdirilməsi” ilə bağlı mövqe sərgilənsə də, bunun mənfə nətəcələri nəzərə alınaraq əvvəlki qaydanın saxlanması məqbul hesab edilmişdi. Bu bir tərəfdən, millət, xalq, etnos problemlərinin ümumnəzəri tərəflərinin işlənilib hazırlanmaması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, mərkəzi hakimiyyətin və İttifaqın möhkəm birliyinin həmişəlik təmin olunması

mövqeyinə inamla bağlı idi.

Konstitusiyaya həmkarlar ittifaqlarının, komsomolun, digər ictimai təşkilatların hüquqi statusunu müəyyənləşdirsə də, onların hamısı dövlətin inzi-bati-bürokratik aparatının ciddi nəzarəti altında çalışmalı idilər. Hakimiyyət praktiki olaraq nəzarətsiz fəaliyyət göstərirdi. Tarixin də dönə-dönə təsdiqlədiyi kimi, nəzarətsiz və yaxud da bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən deyil, hansısa insanlar qrupu tərəfindən nəzarət olunan hakimiyyət istənilən şəxsiyyətə, onun fəaliyyətinə dağıdıcı təsir göstərir.

Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyası və respublikanın siyasi-hüquqi həyatında dəyişikliklər. SSRİ Konstitusiyasının qəbulu ərəfəsində Azərbaycanın hələ 1936-cı ilin avqustunda ümumittifaq Konstitusiyasının müzakirə edilən müddəalarına müvafiq surətdə hazırlanmış yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi məqsədilə 17 noyabr 1936-cı il tarixdə IX Fövqəladə Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı işə başladı. Qurultayın gündəliyinə 5 məsələ – SSRİ Konstitusiyasının layihəsinin ümumxalq müzakirəsinin nəticələri haqqında; XVIII Fövqəladə Ümumittifaq Sovetlər qurultayına nümayəndələrin seçilməsi barədə; ZSFSR-in ləğvi haqqında; Azərbaycan Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında və Azərbaycanın Ali Sovetinə seçkilər barədə məsələlər daxil edilmişdi. Lakin qurultay birinci iki məsələni həll etdikdən sonra SSRİ Konstitusiyasının qəbulundan sonra yenidən yığılmaq üçün işini dayandırmış oldu.

1937-ci il martın 10-da üç aylıq fasilədən sonra yenidən işini bərpa edən IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı martın 12-də Konstitusiyaya komissiyasının məruzəsini və Konstitusiyanın layihəsini müzakirə edərək 71 nəfərdən ibarət redaksiya komissiyasını yaratdı və iki gün ərzində bütün müzakirələrin nəticələri nəzərə alınaraq Konstitusiyanın son mətninin təsdiqi üçün qurultaya təqdim etməsini ona həvalə etdi. Nəticədə 14 mart 1937-ci il tarixdə qurultay Azərbaycanın növbəti Konstitusiyasını qəbul etdi. Qurultay tərəfindən “tarixi missiyasını başa çatdırması”nın qeyd olunduğu Zaqafqaziya Federasiyasının ləğvi burada bir daha təsdiq edildi və ittifaq Konstitusiyasının 13-cü maddəsinə müvafiq surətdə Azərbaycanın digər iki qonşu respublika ilə birlikdə SSRİ-nin tərkibinə bilavasitə daxil olması haqqında qərar qəbul olundu.

14 fəsil və 155 maddədən ibarət olan Konstitusiyaya çoxsaylı yenilikləri nəzərdə tuturdu. Xüsusən də sosialist demokratiyası prinsipinə uyğun surətdə dövlət orqanları sistemində və seçki hüququ prinsipində bir sıra yeni müddəalar təsbit edildi. Hakimiyyət orqanlarının hamısı gizli səsvermə yolu ilə ümumi, müstəqim və bərabər seçki hüququ əsasında seçilməyə başladı. Əvvəlki konstitusiyalardan fərqli olaraq Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyası bir sıra yeni fəsilləri – “ictimai quruluş”, “vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri”, “Naxçıvan MSSR-in ali dövlət hakimiyyəti orqanları”, “DQMV-

nin dövlət hakimiyyəti orqanları”, “məhkəmə və prokurorluq” adlanan fəsil-ləri ehtiva edirdi [2, 421-422].

1937-ci il Azərbaycan Konstitusiyasının xüsusiyyətləri içərisində konstitusion tənzimləmə çərçivəsinin mühüm dərəcədə genişləndirilməsini, cəmiyyətin kütləvi statikləşdirilməsini, yəni bütün fəaliyyət sferalarının dövlətə tabe etdirilməsini, cəmiyyətin və dövlətin vahid rəhbərverici qüvvə-si kimi marksist-leninçi partiyanın genişləndirilmiş formada institusionallaş-dırılmasını göstərmək olar.

Əsas Qanun sosialist mülkiyyətinin iki formasını – dövlət mülkiyyəti-ni (ümumxalq malı) və kooperativ-kolxoz mülkiyyətini nəzərdə tuturdu. Öl-kənin təsərrüfat həyatı dövlət xalq təsərrüfatı planı ilə müəyyən edilirdi. Əməyə vəzifə kimi baxılırdı. Sosialist təsərrüfat sisteminin respublikamızda hakim təsərrüfat forması olması vətəndaşların şəxsi mülkiyyətə malik olma-sını istisna etmirdi. Vətəndaşların öz əməyi ilə qazandığı gəlirə və vəsait yı-ğımına, yaşayış evinə və yardımçı ev təsərrüfatına, ev təsərrüfatı və məişət avadanlığına, şəxsi istehlak əşyalarına malik olmaq hüququ, habelə, vətən-daşların şəxsi mülkiyyətə varislik hüququ qanunla mühafizə olunurdu.

Sosialist federasiyasının tam hüquqlu üzvü kimi Azərbaycan SSR-in “dövlət suverenliyi” formal da olsa, onun Konstitusiyasının aşağıdakı müd-dəalarında ifadə olunmuşdu: 1) respublikanın özünün dövlət hakimiyyət or-qanlarının yaradılmasında, habelə bu orqanların müstəqil surətdə ümumitti-faq orqanlarının təsdiqinə ehtiyac olmadan respublikanın Konstitusiyasını qəbul etmək və onu dəyişdirmək hüququna malik olmasında; 2) müəyyən əraziyə malik olmada ifadə olunan ərazi üstünlüyünün olmasında, yəni res-publikanın ali hakimiyyət orqanlarının öz hakimiyyətini həyata keçirdiyi hə-min ərazi hüdudlarının Azərbaycanın razılığı olmadan dəyişdirilə bilməmə-sində; 3) Azərbaycan SSR-in digər respublikalarla vahid çoxmillətli ittifaq dövlətində könüllü olaraq birləşməsində və onun SSRİ-nin tərkibindən azad surətdə çıxmaq hüququnda; 4) respublika vətəndaşlığının mövcud olmasın-da və Azərbaycan SSR vətəndaşlığına qəbul etmək hüququnda; 5) respubli-kanın özünün dövlət, təsərrüfat və mədəni həyatının müxtəlif sahələrinə dair qanunvericilik hüququnun olmasında; 6) Azərbaycan SSR-in xarici dövlət-lərlə bilavasitə əlaqəyə girmək, onlarla saziş bağlamaq, diplomatik və kon-sul nümayəndələri göndərmək və qəbul etmək hüququna malik olmasında; 7) respublikanın öz qoşun birləşmələrinin olmasında; 8) əfv etmə hüququn-da; 9) respublikanın özünün dövlət dili, gerbi, bayrağı və paytaxtının olma-sında [5, 94; 2, 422].

İttifaqın dövlət quruluşu respublikaların federativ birliyi kimi müəy-yən edilsə də, Azərbaycan tərkibində iki muxtar qurumun olmasına baxma-yaraq, unitar quruluşa malik idi. Sovetlər birliyinin ali hakimiyyət orqanı olan Ali Sovet iki palatadan ibarət olduğu halda, Azərbaycanın Ali Soveti

bir palatalı idi. SSRİ Ali Sovetinin birinci palatası – İttifaq Şurası ərazi dairələri üzrə formalaşdırılırdısa, ikinci palata – Millətlər Şurası müttəfiq, muxtar respublikalar, muxtar vilayət və muxtar mahallar üzrə seçilirdi. Hər iki palatada eyni sayda deputatın olması nəzərdə tutulurdu ki, bu da palataların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə atılmış addım idi. Azərbaycan sovet respublikasının səlahiyyətləri məcmusu iki qrup səlahiyyətlərdən formalaşdı. Birinci qrupa Sovetlər İttifaqı və müttəfiq respublikaların birgə səlahiyyətləri məcmusunu təşkil edən səlahiyyətlər, ikinci qrupa isə Azərbaycanın müstəsna səlahiyyəti aid edilirdi.

Sovetlər birliyi ilə müttəfiq respublikalar, o cümlədən Azərbaycan arasında səlahiyyətlərin bu cür bölgüsü onların suverenliyi arasındakı üzvü bağlılıq, demokratik mərkəziyyət prinsipinin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın digər müttəfiq respublikalar kimi hüquqlarının bir hissəsini “kəonüllü olaraq” İttifaqa ötürməsi, SSRİ-nin yaradılması haqqında müttəfiq respublikalar arasındakı müqavilə razılaşması, iqtisadi və siyasi sistemin vahid sosialist mahiyyəti və sosialist mülkiyyət formalarının Sovetlər birliyinin təsərrüfat həyatının bütün sferalarında şəriksiz hökmranlığı, sosializmin iqtisadi qanunlarına müvafiq olaraq bu və ya digər sənaye sahələrinin ümumfederal əhəmiyyəti və s. kimi amillərlə şərtləndirilirdi.

Konstitusiyanın vətəndaşların hüquq və vəzifələrinə həsr edilmiş XI fəslində sosial iqtisadi hüquqlar, siyasi hüquq və azadlıqlar, şəxsi hüquq və azadlıqlar əks etdirilmişdi. Bütün bu sadalanan hüquq və azadlıqlar deklarativ səciyyə daşıyırdı. Əslində fərqli baxışlarına görə vətəndaşlar ciddi surətdə təqib olunurdular. Konstitusiya vətəndaşların yalnız hüquqlarını deyil, həm də vəzifələrini müəyyən edirdi. Orduda xidmət göstərilməsi, vətənin müdafiəsi, Konstitusiyanın gözlənilməsi, qanunların yerinə yetirilməsi, əmək intizamına riayət olunması, ictimai vəzifəyə vicdanla yanaşılması, sosialist birgəyaşayış qaydalarına hörmət edilməsi, ictimai sosialist mülkiyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi hər bir vətəndaşın borcu sayılırdı.

Seçki sistemini əks etdirən Konstitusiya müddəalara uyğun olaraq 18 yaşına çatmış hər bir Azərbaycan vətəndaşları (qanunla fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab edilmiş şəxslərdən istisna olmaqla) üçün heç bir əlavə senz qoyulmadan seçkilərdə iştirak etmək hüququ müəyyən edilmişdi. 21 yaşına çatmış şəxslərin respublikanın Ali Sovetinə deputat seçilmək hüququ təsbit olunurdu. Seçki hüququnda olan məhdudiyyətlər, o cümlədən səs hüququ ilə məşğul olan yerli komissiyalar ləğv edildi və ümumi, bərabər və gizli səsvermə hüququ təsbit edildi.

Yeni Konstitusiyanın qəbul olunması ilə Sovetlər müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldı. Əvvəllər “fəhlə, kəndli, qızıl əsgər və matros deputatları soveti” adlanan qurumlar Konstitusiyada “zəhmətkeş deputatları soveti” adlandırıldı. Sovetlərin təşkilati quruluşu sadələşdirildi. Rayon qurultayları

əvəzinə rayon sovetinin sessiyalarının çağırılması müəyyən olundu. Sovetlərin bölmələri daimi komissiyalar adlandırıldı və onlar bütün kənd sovetlərində təşkil edildi. Bölmələrə münasibətdə sovetlər inzibati hüquqa malik olsalar da, bu komissiyalara şamil olunmurdu. Konstitusiyanın qəbulundan sonra sovetlərin deputat qrupları ləğv olundu. Sovetlərin hüquq və qanunvericilik vəzifələri, təsərrüfat quruculuğuna rəhbərliyi müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırıldı. İnzibati-amirlik rejimi, bütün hakimiyyətin rəsmi məmurların əlində cəmləşməsi şəraitində sovetlərin hüquqları tədricən daha da məhdudlaşdırılaraq partiya orqanları tərəfindən mənimsənilirdi. Sovetlərə yalnız sosial-məişət problemlərinin həlli həvalə olunurdu.

Konstitusiyaya görə dövlət orqanları sistemində dəyişikliklər yalnız hakimiyyət orqanlarının yeni adlarının müəyyən olunması ilə kifayətlənmirdi, həm də onların strukturu və səlahiyyət dairəsi ilə bağlı yenilikləri də əhatə edirdi. Belə ki, Əsas Qanun formal olaraq hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını ali və yerli kateqoriyalara ayırırdı. Bununla belə, bütövlükdə aparatın mərkəzləşdirilməyə doğru yenidən qurulması prosesi gedirdi. Sovetlər qurultayları ləğv edilmiş, dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik funksiyalarına malik ali ümumi orqanı kimi Ali Sovetin formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət qanunvericilik funksiyalarını itirmiş və tərkibinə xalq komissarlıqları ilə yanaşı, dövlət komitələrinin və komissiyalarının da daxil olduğu ali kollegial icraedici-sərəncamverici orqana çevrilmişdi.

Respublikanın Ali Soveti əhalinin hər 10 min nəfərə bir nəfər deputat olmaqla dörd il müddətinə formalaşdırılırdı. Digər müttəfiq respublikalarda bu rəqəm müxtəlif idi. Belə ki, RF-də hər 150 min nəfərə bir nəfər, Ukraynada hər 100 min nəfərə, Qazaxıstanda və Belarusiyada hər 20 min nəfərə, Özbəkistanda və Gürcüstanda hər 15 min nəfərə, Qırğızıstanda, Türkmənistanda, Tacikistanda və Ermənistanda hər 5 min nəfərə bir nəfər deputat olmaqla həmin respublikaların ali nümayəndəli orqanları təşkil olunurdu. Bir növ respublikanın parlamenti sayılan Ali Sovetin formalaşdırılması seçki hüququ sahəsində ümumdünyəvi standartların əsasında həyata keçirilirdi. Strukturuna görə birpalatalı orqan olan bu hakimiyyət orqanının iş qaydası sessiyalı xarakter daşıyırdı. Ali Sovet tərəfindən formalaşdırılan və sədrdən, sədrin iki müavinindən (biri Naxçıvanı, digəri isə Dağlıq Qarabağı təmsil edirdi və bu qayda digər müttəfiq respublikaların Konstitusiyalarında nəzərdə tutulmamışdı), katibdən və on üzvdən (bir qədər sonra 11 üzv) ibarət olan Rəyasət heyəti daimi fəaliyyət göstərən kollegial hakimiyyət orqanı idi.

Konstitusiyada öz təsdiqini tapmış dövlət orqanlarının səlahiyyətləri bölgüsü prinsipinə uyğun olaraq Ali Sovetin Rəyasət heyəti, hətta sessiyalararası dövrdə də Azərbaycan Ali Sovetinin hüquqlarına malik deyildi. Buna görə də, Rəyasət heyəti Ali Soveti əvəz edən orqan deyil, ona tabe olan bir orqan idi. Ali Sovetin Rəyasət heyətinin səlahiyyət dairəsinə Ali Sovetin

özündən fərqli olaraq qanunvericilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, qanunlar qəbul etmək hüququ daxil deyildi. O, artıq qeyd olunduğu kimi, yalnız qanunları təfsir edə və fərmanlar qəbul edə bilirdi. Rəyasət heyəti tərəfindən qəbul edilən və qanun qüvvəli ali idarəetmə aktı olan fərmanlar Ali Sovet tərəfindən qəbul edilən qanunlara zidd olmamalı idi.

Öz fəaliyyətinin əsas sahələri üzrə Ali Sovetin səkkiz daimi komissiyasının və müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi məqsədilə müvəqqəti komissiyaların təşkili nəzərdə tutulurdu. Daimi komissiyalardan fərqli olaraq müvəqqəti komissiyalar onların üzərinə qoyulan vəzifələrin icrası başa çatdıqdan sonra öz fəaliyyətlərini dayandırırıldı.

O dövrdə hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi tanınmasa da, qanunvericilik hakimiyyətinin Ali Sovetin, icra funksiyalarının Xalq Komissarları Sovetinin, ali məhkəmə hakimiyyətinin isə Ali Məhkəmənin əlində cəmləşdirilməsi müəyyən mənada bu Konstitusiyada təsbit olunurdu.

Respublikanın ali icraedici və sərəncamverici orqanı olan Xalq Komissarları Soveti Konstitusiyanın 43-cü maddəsinə müvafiq olaraq Azərbaycanın Ali Soveti, sessiyalararası dövrdə isə Ali Sovetin Rəyasət heyəti qarşısında məsul idi və onlara hesabat verirdi. XKS-nin qərar və sərəncamlarının icrası bütün respublika ərazisində məcburi sayılırdı.

Həmin dövrdə sənayenin idarə olunmasında bir sıra yeni prosesləri müşahidə etmək olardı. İri sənaye sahələri respublikanın nəzarətindən çıxarılır və ittifaq orqanlarının idarəçiliyi altına keçirilirdi. Vahid ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksi yaradılırdı. Sahəvi idarəetmə gücləndirilir və funksional sistem, yəni maliyyə, kadr və s. məsələlər sadələşdirilirdi. Trestlər və onların funksiyaları ixtisara salınır, xalq komissarlıqlarının müəssisələrlə birbaşa əlaqələri gücləndirilirdi. Xalq komissarlıqlarının baş idarələrinin strukturu onların istehsalat şöbələrinin möhkəmləndirilməsi yolu ilə yenidən qurulurdu. Baş idarələr, həmçinin təsərrüfat hesabı əsasında satış və təchizat funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Xalq komissarlıqları iriləşdirilir və onların sayı artırılırdı. 1940-cı ilin aprelində mərkəzi icraedici orqanlara rəhbərliyin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə İttifaqın XKS-nin nəzdində xalq komissarlıqlarına məcburi göstərişlər vermək hüququna malik olan altı təsərrüfat şurası təşkil olunmuşdu. Onların tərkibi həmin qurumları formalaşdıran ali icraedici və sərəncamverici orqan tərəfindən 3-5 nəfər olmaqla təsdiq olunurdu və təsərrüfat şuralarına rəhbərliyi XKS-nin sədr müavinləri həyata keçirirdi. XKS-nin daimi komissiyası hüquqlarında Əmək və müdafiə şurasının əvəzinə İqtisadi şura yaradılmışdı.

Xalq komissarlıqları respublikanın Ali Soveti tərəfindən yaradılır və ləğv edilirdilər. Komissarların təyinatı da həmin orqan tərəfindən, sessiyalar arasındakı dövrdə isə respublika XKS-nin sədrinin təqdimatı ilə Ali Sovetin Rəyasət heyəti tərəfindən (sonradan Ali Sovet tərəfindən təsdiq olunmaqla) hə-

yata keçirilirdi. İttifaq Konstitusiyasına görə 8 ümumittifaq və 10 ittifaq-respublika xalq komissarlığının yaradılması müəyyən edilmişdi. Azərbaycanda isə 13 xalq komissarlığı fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 9-u ittifaq respublika – yeyinti, yerli və meşə sənayesi, torpaq, maliyyə, daxili ticarət, ədliyyə və səhiyyə xalq komissarlığı, 4-ü isə respublika tabeli – maarif, yerli sənaye, kommunal təsərrüfatı və sosial-təminat xalq komissarlıqları idi. Xalq təsərrüfatının yeni sahələri meydana gəldikcə və əvvəlki sahələr genişləndikcə ittifaq respublika və respublika tabeli xalq komissarlıqlarının sayının artırılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasına görə respublikanın dövlət hakimiyyətinin yerlərdəki təmsilçiləri rayon, şəhər, qəsəbə və kənd zəhmətkeş deputatları sovetləri sayılırdı. Müvafiq rayon, şəhər, qəsəbə və kənd əməkçiləri tərəfindən iki il müddətinə seçilən bu orqanlar Konstitusiya, habelə ittifaq və respublika qanunları ilə onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində qərarlar qəbul edir və sərəncamlar verir, özlərinə tabe olan idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edir, yerli təsərrüfat və mədəni quruculuq işlərinə rəhbərliyi həyata keçirir, yerli büdcəni müəyyən edirdilər. Yerli sovetlərin icraiyyə və binagüzarlıq orqanları onlar tərəfindən seçilən icraiyyə komitələri idi. Rayon, şəhər, şəhərdə rayon, qəsəbə və kənd zəhmətkeş deputatları sovetlərinin sessiyaları ildə 6 dəfədən az olmayaraq, rayon bölgülü şəhərlərdə şəhər sovetlərinin sessiyaları isə ildə 4 dəfədən az olmayaraq müvafiq icraiyyə komitələri tərəfindən çağırılırdı.

Konstitusiya müddəalarında “sovet demokratiyası”nın bəyan edilməsinə, ümumi seçki hüququnun formal olaraq 18 yaşdan tətbiq olunmasına, nümayəndəli orqanların səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə və s. kimi təsbitlərə baxmayaraq, Sovetlərin konstitusion “təsviri” hakimiyyətin gerçək fəaliyyətini əks etdirmirdi. Onların praktiki fəaliyyətinə nüfuz etdikdə müəyyən ziddiyyətləri sezmək o qədər də çətin deyildir. Belə ki, əksər hallarda partiya orqanlarının direktivlərini yerinə yetirən, onların hakimi-mütləqliyini pərdələməklə “kamuflyaj” qismində çıxış edən yerli Sovetlər yerli həyatın müxtəlif sahələri üzrə məsələlərin həllində müstəqillik də nümayiş etdirirdilər. Bu müstəqillik daha çox yerli Sovetlərin malik olduqları kifayət edəcək səviyyədə olmasa da, lakin müstəqil surətdə onlara məxsus büdcə təxsisatlarından istifadə zamanı müşahidə olunurdu.

Baxılan dövrdə hakimiyyət təmsilçilərinin nəzəri işlərinin və onların praktiki fəaliyyətinin nəticələrinə diqqət yetirdikdə onlar tərəfindən cəmiyyətə təqdim olunan hakimiyyət konstruksiyasını dərk etmək imkanı yaranır. Həmin hakimiyyət konstruksiyası aşağıdakıları özündə ehtiva edirdi: hakimiyyətin subyektı – cəmiyyət, sosial toplum, birlik, ittifaq; hakimiyyətin daşıyıcısı – orqanlar, aparat; hakimi-mütləqlik – hakimiyyət münasibətləri; hakimiyyətin obyektı – cəmiyyət, sosial toplum, birlik, fərd.

Bu quruluşda xalq hakimiyyətinin ən mühüm həlqəsi hakimiyyətin sinfi mahiyyət kəsb etməsi idi. Müxtəlif siyasi qüvvələr arasında baş verən qaçılmaz qarşıdurmalar şəraitində inqilabdan əvvəlki hadisələrin təsiri ilə yaranmış, lümpenləşdirilmiş geniş xalq kütlələrinə arxalanmaqla hakimiyyətin qorunub saxlanmasına nail olmaq ilk sosialist ölkəsinin rəhbərlərinin qarşısında duran ən vacib məsələ idi. Onların mövqeyincə, belə şəraitdə xalq hakimiyyəti prinsipinin həyata keçirilməsinə nail olma hakimiyyətlərin bölgüsünün tətbiqi zamanı deyil, yalnız əks proses olan mərkəzləşmənin mövcudluğu halında mümkündür. Mərkəzləşmənin qorunub saxlanması isə hakimiyyətin bir qrup şəxslərin məhdud dairəsinin nəzarətində olduğu zaman mümkün ola bilər. Bunun üçün cəmiyyətin son dərəcədə ideologiləşdirilməsi, hakimiyyətin və bolşevizm ideologiyasının daşıyıcısı olan partiyanın (daha dəqiq desək, partiya aparatının) əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi zəruri idi [3, 141].

Yeni dünya savaşının başlanması ilə bütün ölkə ərazisində yeni hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi mühit yaranmış oldu. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, bu müharibəyə gətirib çıxaran faşizm ideologiyasının meydana gəlməsi kəskin anti-burjua frazeologiyası və öz sıralarına fəhlələrin geniş surətdə cəlb olunmaları ilə müşayiət olunurdu. Buna rəğmən faşizm iri kapitalla dərin və sıx qarşılıqlı əlaqədə formalaşmağa başlamışdı. Hitler və Veymar Respublikasının rəhbərliyi arasında hakimiyyətin faşistlərə təhvil verilməsi haqqında danışıqlar "Ağalar klubu" adlanan və tərkibinə iri sənaye sahibkarlarının və maliyyəçilərin daxil olduğu qurum vasitəsilə aparılırdı. İri kapital üçün faşizm yeni tipli ideologiyanın köməyi ilə sinfi mübarizəni "söndürmək", anti-burjua ritorikasını və "sosialist" fikirləri qabartmaq vasitəsi olaraq seçilmişdi. Burada kapitalizm və sosializmə münasibətdə sovet dövləti ilə faşist dövləti arasında hər hansı bir oxşarlığın aparılmasından söhbət gedə bilməz, çünki bunlar fərqli qütblər idilər. Sosializm anlayışına bu dövlətlərin baxış bucağını çözməli olsaq, SSR İttifaqının bunu normal, dinc həyata nail olmaq üsulu kimi qəbul etdiyinə rəğmən, faşist dövləti üçün bu, yeni yaşayış məkanları uğrunda böyük müharibəyə başlamaq üçün birləşmək naminə millətin siniflərə bölgüsünün aradan qaldırılması üsulu idi. Sosializm ilk başlanğıcdan faşistlərin müharibə layihəsi kimi istifadə olunduğu halda, Sovetlər ölkəsi sosializmdə yer üzündəki bütün insanların arzu etdikləri həyat tərzini, qardaşlıq telləri ilə bütün insanların birləşdirilməsi vasitəsini görürdü [3, 142-143].

Sovetlər Birliyi dönəmində formalaşan siyasi ədliyyə siyasi rəqiblərin aradan çıxarılması üçün yaradılan dövlət orqanları sistemini ehtiva edirdi. Bu təsisat özünün rəhbər aparatına, tam əlahiddə şəkildə fəaliyyət göstərən struktura malik deyildi, operativ işi həyata keçirən istintaq, məhkəmə və cəzaların icrası orqanlarının ümumi strukturuna daxil idi. Siyasi ədliyyənin ilk

təzahürləri hələ sosialist dövlətinin qurulmasının ilk vaxtlarında meydana çıxmışdı və buna nümunə olaraq Fövqəladə Komissiyanı, onun ləğvindən sonra Daxili işlər xalq komissarlığının nəzdində komissarın və ya onun müavinin sədrliyi ilə yaradılan Dövlət Siyasi İdarəsini göstərmək olar. 30-cu illərin sonlarında siyasi ədliyyənin əhatə dairəsinə artıq bir neçə strukturun daxil olması bu institutun baxılan dövrdə geniş intişar tapmasını təsdiqləyir. Daxili işlər xalq komissarlığının nəzdində Xüsusi müşavirlik yaradılmış və ona inzibati qaydada beş ilədək müddətə islah əmək düşərgəsinə salınma, sürgünə göndərmə, eləcə də İttifaqın hüdüdlərindən kənara sürgün etmə kimi cəza tədbirlərini tətbiq etmək hüququ verilmişdi. Buradan da aydın olur ki, inzibati orqan kimi fəaliyyət göstərməli olan bu qurum əvvəllər fəaliyyət göstərən Məhkəmə kollegiyası kimi geniş olmasa da, məhdud şəkildə məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idi. Tərkibinə İttifaq prokurorunun və onun müavininin də daxil olduğu Xüsusi müşavirliyin səlahiyyətləri sonradan bir qədər də genişləndirilmiş və ona siyahıda olan işlərin məhkəmə baxışını həyata keçirmək, güllələnmə cəzasına məhkum etmək hüquqları da verilmişdi [3, 151].

Konstitusiyanın qəbulundan sonra hüquq sistemindəki yeniliklər.

XX əsrin 30-cu illərində hüquq sovet cəmiyyətinin sosial-siyasi və ideoloji təzahürlərinin normativ təcəssümü kimi formalaşdı. Həmin dövrdə hüququn məzmununa bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç proses – kollektivləşdirmə, sənayeləşdirmə və hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi prosesləri böyük təsir göstərirdi. Geniş əhali kütlələrinin həyat tərzini dəyişən urbanizasiya prosesi, yəni şəhərlərin sürətli şəkildə böyüməsi də dolayısı ilə sosial-hüquqi proseslərin axarına yön verirdi. Digər tərəfdən, 30-cu illərin sonlarında böyük müharibə təhlükəsinin artması və bununla əlaqədar səfərbərlik layihələrinin “işə salınması” yeni normativ hüquqi aktların qəbulunu şərtləndirmişdi. Hüquqi sferada baş verən dəyişikliklər sosializmin həyati quruluşunun bütün sistemlərinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətləndirilmişdi və bunların içərisində ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımı səviyyəyə çatdırılması üçün bütün resursların sürətli olaraq səfərbər olunmasının təmini xüsus yer tuturdu.

Hüququn tədricən sıradan çıxacağı ilə bağlı marksizm müddəasının kənara qoyulduğu bu illərdə nəinki onun aradan çıxması, əksinə xüsusi bir tarixi növ kimi sovet hüququnun möhkəmləndirilməsinin vacibliyi qeyd olunurdu. Həmin dövrdə formalaşmış və marksist-leninçi ideologiyaya əsaslanan “sosialist qanunçuluğu” doktrinası hüquq haqqında normativist baxışları əks etdirirdi. 20-ci illərdəki ilkin psixoloji və sosioloji hüquq nəzəriyyələrindən imtina edilmişdi. Lakin normativizmin qələbəsi hələ də qanunun aliliyinin bərqərar olmasına dəlalət etmirdi. Məqsədəməvafiqlik, analogiya və qərəzsiz yanaşma prinsipləri saxlanılırdı. Təcrübədə qanunçuluqla bağlı çoxsaylı pozuntulara rast gəlinirdi. Bununla yanaşı, sovet hüququ həm də impe-

rativ xarakterə malik olmaqla, qanunun müəlliflərinin niyyətləri ilə ciddi surətdə uzlaşdırmaq şərti ilə onun təfsirini (qərb hüququnda mövcud olan sərbəst və hərfi izahdan fərqli olaraq) tələb edirdi [2, 420].

Ali qanun olan Konstitusiyaya görə bütün hakimiyyət Ali Sovetin əlində cəmləşdirildi. Hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipindən “burjua prinsipi” kimi imtina edildi. Konstitusiya hüququn başlıca mənbəyi kimi Ali Sovet tərəfindən qəbul edilən qanunu göstərirdi. Bütün digər aktlar qanunqüvvəli aktlar hesab olunurdular. Formal mənada qanun dedikdə nümayəndəli orqan tərəfindən qəbul edilən hər hansı akt, maddi mənada isə – qanunvericilik orqanı tərəfindən verilməsi məcburi olmasa da, hansısa davranış qaydalarını müəyyən edən ümumi əhəmiyyətli normalar başa düşülür. Qanunun özü isə dövlətin bir aləti kimi təsəvvürə gətirilir, hüquqla bağlılığına rəğmən dövlətin mütləqiyyəti təsdiqlənirdi. Belə yanaşma istənilən dövləti özbaşınalığa və qəddarlığa hüquqi forma verilməsini ehtiva edirdi.

Konstitusion müddələrin mahiyyətinə görə bu dövrdə qanunların formal və maddi aspektləri üst-üstə düşürdü. Ali Sovet təcrübədə özünün funksiyalarını sessiyalararası dövrdə Rəyasət heyətinə verirdi. Xalq Komissarları Soveti də fəaliyyətdə olan qanunların əsasında və onların icrası üçün qərarlar qəbul edirdi. Dövlət hakimiyyət strukturlarının partiya-siyasi birliyinin təmin olunması qanunvericilik funksiyasının bir orqandan digərinə ötürülməsi prosesini asanlaşdırırdı. Partiyanın rəhbər orqanları qanunların formalaşdırılmasında fəal iştirak edirdilər. Bu dövrdə hökumətin qərarlarının rəhbər partiya orqanı ilə birlikdə qəbul edilməsi prosesi geniş vüsət almışdı. Partiya qərarları faktiki olaraq normativ akt səciyyəsi kəsb edirdi. Belə transformasiya həm də hüquq haqqında dövlət siyasəti aləti kimi baxışlarla şərtləndirilirdi.

Partiya və dövlət məmurlarının məhdud dairəsi içərisində siyasi hakimiyyətin təmərküzləşdirilməsi prosesləri əhalinin əsas kütlələri üçün hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə “fövqəladə” normaların qəbuluna gətirib çıxarmışdı ki, bu da bir sıra hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması, “təhkimçilik” hüququnun normalarının “müasirləşdirilərək” dirçəldilməsi ilə müşayiət olunurdu. Əmək, kolxoz və cinayət hüququ sahələrində bu hal, xüsusilə nəzərə çarpırdı. Hələ 1923-cü ildə ləğv edilmiş əmək kitabçalarının, pasport-qeydiyyat institutunun tətbiqi, əhali üzərində inzibati nəzarəti gücləndirdi. Əksər hallarda pasport almayan kənd sakinləri faktiki olaraq yaşayış yerinə “bağlanır” və onların ölkə üzrə hərəkət etmək hüquqları məhdudlaşdırılırdı. İş yerinin dəyişdirilməsinin qadağan edilməsi, kolxozlarda məcburi əmək günlərinin tətbiqi, əmək ehtiyatlarının yaradılması, ən mürəkkəb iş şəraiti olan sahələrə göndərməli olan işçilərin böyük kontingentinin müəyyənləşdirilməsi və bu əsaslarla da cinayət hüquq normalarının sərtləşdirilməsi həmin dövrün hüququnu səciyyələndirən cəhətlərdəndir [3, 154].

Müharibə ərəfəsində formalaşmış hüquq sistemi müharibə dövründə də saxlanılırdı. Lakin fəvqəladə orqanların, institutların və münasibətlərin formalaşdırılması hüququn sistemində və hüquqi tənzimləmədə təzahür etməyə bilməzdi. Müqavilə münasibətləri sahəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə daraldıldı, mərkəzləşməyə doğru tendensiya gücləndi, mülki-hüquqi metodlar öz yerini təsərrüfat və inzibati-hüquqi metodlara güzəştə getdi, yəni təsərrüfat münasibətləri və məhsulun bölüşdürülməsi sahəsində inzibati-hüquqi başlanğıclar möhkəmləndirildi. Cinayət repressiyası sərtləşdirildi, yeni cinayət tərkibləri üzə çıxdı, əmək, kolxoz və hüququn digər sahələrində cinayət sanksiyaları tətbiq olundu. Məhkəmə baxışının sürətləndirilmiş qaydası müəyyənləşdirildi, əmək münasibətləri sahəsində hərbi-səfərbərlik prinsipləri tətbiq edilməyə başlandı. Kolxoz və kooperativ istehsalı sferasında plan göstərişləri və məcburi normativlər möhkəmləndirildi. Vərəsəlik, ailə-nikah, mənzil hüquqları sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu sahələr üzrə yeni yaradılan hüquq normaları hərbiçilər və onların ailələri üçün xüsusi güzəştləri nəzərdə tuturdu. Həmin subyektlərin digər əmlak hüquqlarının xüsusi müdafiəsi qanunvericilikdə təsbit olunurdu. Təsərrüfat təşəbbüskarlığı sahəsindəki dəyişikliklər müəssisənin daxili təsərrüfat hesablaşmasının genişləndirilməsini, podrat tikintisi qaydasının sadələşdirilməsini, sahibsiz qalmış əmlak və torpaqdan istifadənin mümkünlüyünü, qeydiyyat aktlarının rolunun artırılmasını əhatə edirdi.

Nəticə. Dövlətin hüquq üzərində üstünlüyü konsepsiyasına əsaslanmaqla təkmil hüquq sisteminin yaradılmasına olan cəhdlər nəticə etibarilə sovet hüququnun ideoloji degenerasiyasına gətirib çıxarmışdı.

Konstitusiyaya qanunvericiliyində (İttifaq Konstitusiyasının 131-ci, Azərbaycan Konstitusiyasının 138-ci maddələrində) “xalq düşməni” ifadəsinin yer alması sosialist mülkiyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi kimi konstitusion vəzifənin yerinə yetirilməməsinə görə istənilən vətəndaşın “xalq düşməni” elan edilməsini qaçılmaz edirdi. Sosialist mülkiyyəti həm də sovet dövləti ilə mahiyyət etibarilə sıx bağlı olduğundan dövlət qarşı qəsd, ona xəyanət etmə, onun qüdrətini sarsıdan zərərli hərəkətlər, əmək vəzifələrindən yayınma və s. vətəndaşın “xalq düşməni” elan olunması ilə nəticələnmə bilərdi. Bu dövrün qanunvericiliyinin fərqli cəhətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, repressiya ideyası qanun səviyyəsinə qaldırılırdı. Belə ki, hüququn funksiyalarından biri kimi (onun ən mühüm əlaməti olmasa da) mahiyyəti yalnız törədilən hüquq pozuntularına görə cəzanın təyin edilməsindən ibarət olan cəzalandırma funksiyası təhrif olunurdu.

Məlumdur ki, hüquqa ilk növbədə yaradıcı rol xasdır. Lakin bu dövrün qanunvericiliyində yer alan hüququn cəzalandırıcı funksiyası qabaqlayıcı tədbir səciyyəsinə malik idi. Yəni cəza hüquq pozuntusunun törədilməsi faktına və yaxud, hətta onun törədilmə niyyətinə görə deyil, əksfikirliyyə və

etibarsız hesab olunmağa görə təyin olunurdu ki, sonuncular da cinayət və ya inzibati hüquq pozuntusunun tərkibinin struktur elementləri sırasına daxil deyildi və hüquqi baxımdan daxil ola da bilməzdi.

Ötən əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-cı illərinin birinci yarısında konstitusiyaya qanunvericiliyinin səciyyəvi cəhətləri nöqtəyi-nəzərindən qanunvericilik səlahiyyətinin ali nümayəndəli orqanlardan tərkib etibarilə daha məhdud orqanlara deleqe edilməsi (məsələn, Ali Sovetin Rəyasət heyətinə); dövlətin konstitusion orqanlarının və strukturlarının partiya orqanları ilə çulğalaşması; vətəndaşların konstitusion hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına doğru tendensiyanın mövcudluğu kimi tendensiyalar müşahidə olunurdu.

Konstitusiyanın qəbulundan ötən ilk 10 illikdə dövlət hüququ sistemində formalaşan normaların blokları: respublikanın ictimai quruluşunu tənzimləyən normaların məcmusunu (özündə iqtisadi əsasını, sinfi strukturunu, eləcə də Sovetlərin təmsalında siyasi əsaslarını birləşdirirdi); vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələri institutunu təşkil edən normaların məcmusunu; dövlət quruluşunu, respublikanın və onun tərkibinə daxil olan muxtar subyektlərin hüquqi vəziyyətini, inzibati-ərazi quruluşunu, dövlətin simvollarını – gerb, bayraq və paytaxtla bağlı normaların məcmusu; dövlət orqanlarının təşikli və fəaliyyətini tənzimləyən normaların məcmusunu (özündə dövlət təsisatlarının təşkili və fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, seçki sistemini, ali və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının formalaşma qaydasını və səlahiyyətlərini, ədalət mühakiməsi və prokurorluq orqanları sistemini və s. əks etdirirdi) əhatə edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Qanunları və Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin Fərmanları məcmuəsi (1968-1985-ci illər). - Bakı: 1986.
2. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2023 (2015). - 588 s.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycan Respublikasının konstitusion inkişafı. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2024. - 416 s.
4. Антология памятников права народов Кавказа. Правовые памятники Азербайджана. Т.19. (сост.. М.Ф.Меликова. Х.Д.Исмаилов. Т.К.Зейналова). Учебное пособие. - Баку: Elm və Təhsil, - 2021. - 824 с.
5. Алиев А. Конституционное развитие Азербайджанской ССР. – Баку, 1976. - 126 с.
6. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. - Баку: Юридическая литература, - 2000. - 736 с.
7. Алиев Ш.М. Грамматика конституционализма. - Баку: Bestpack, - 2016. - 894 с.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - Москва, 1993 (1965), - 303 с.
9. Баев В.Г. Конституционализм как понятие и научная проблема// Юридический журнал. - 2018. - №3, - с.44-63.
10. Вагабов А.А. Конституция Азербайджанской ССР 1937 г. и ее развитие. – Баку, 1968.
11. Верт Н. История Советского государства. Перевод с французского. - Москва: Инфра-Москва, - 2001. - 544 с.

12. Ешков Г.С. Укрепление политических основ советского государства. - Москва: Мысль, - 1983, - 296 с.
13. История Советской Конституции: сборник документов: 1917-1957 / АН СССР, Ин-т права им. А.Я.Вышинского; [отв. ред. Д.А.Гайдуков, В.Ф.Коток, С.Л.Ронин]. - Москва: АН СССР, - 1957, - 550 с.
14. Ронин С.Л. К истории разработки, утверждения и развития Сталинской Конституции. - Москва: Акад. Наук СССР, - 1951, - 144 с.
15. Шабанов Ф.Ш. Развитие советской государственности в Азербайджане. - Москва, 1959, - 173 с.

ОСОБЕННОСТИ ОБНОВЛЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В 30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Хайям Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Современные процессы, происходящие в общественно-политической жизни Азербайджана, актуализируют необходимость всестороннего изучения возникновения и эволюции идей конституционализма и суверенитета, а также особенностей формирования и содержания основных законов, разработанных и принятых в недавнем историческом прошлом нашего государства.

Значительную часть конституционно-правового регулирования в Азербайджане в советский период составляли союзные и республиканские конституции, которые обеспечивали определённую преемственность политико-правового развития страны и формировали нормативную основу для развития отдельных отраслей права. Эти конституции базировались на принципах социалистического правосознания и отражали идеалы социалистической системы. Однако ключевые идеи правового государства и гражданского общества зачастую отодвигались на второй план.

В настоящей статье, с использованием методов сравнительно-исторического и документального анализа, исследуются государственно-правовые процессы 1930-х годов XX века и их влияние на формирование и развитие конституционного законодательства. Особое внимание уделяется роли положений, зафиксированных в союзных и республиканских конституциях того времени, в процессе модернизации правовой системы Азербайджана и формирования её современного облика.

Ключевые слова: конституционно-правовое регулирование в Азербайджане, государственный суверенитет, административно-командная система, принцип демократической централизации, политическая юстиция.

PECULIARITIES OF UPDATING CONSTITUTIONAL LEGISLATION IN THE 30^S OF THE 20TH CENTURY

Khayyam J. ISMAYILOV

SUMMARY

Modern processes taking place in the socio-political life of Azerbaijan highlight the necessity of studying the origins and development of the ideas of constitutionalism and sovereignty, as well as the specific features of the fundamental laws developed and adopted in the recent historical past of the country. A significant part of Azerbaijan's constitutional and legal regulation during the Soviet era was shaped by both union-wide and republican constitutions. These documents established a certain continuity in the political and legal development of the state and served as the normative foundation for various branches of law. Although all of these constitutions were grounded in socialist legal consciousness and reflected the values of socialism, many principles underlying the rule of law and civil society were marginalized or relegated to the background. This article, employing methods of comparative-historical and documentary analysis, examines the state and legal processes that took place in the 1930s and assesses their impact on the evolution of constitutional legislation. In addition, it explores the role of the provisions enshrined in the union and republican constitutions of that period in the broader process of renewing and modernizing Azerbaijan's legal system.

Keywords: constitutional and legal regulation in Azerbaijan, state sovereignty, administrative-command system, principle of democratic centralization, political justice.